

בס"ד

מגדל בבל

לפרשת נח (ע"פ שיעורו של הרב אלחנן סמט)

התיאור המעורפל של הסיפור

1. בראשית פרק י"א

א ויהי כל-הארץ שפה אחת ודבָרִים אֶחָדִים. ב ויהי בְנֹסֶסֶם מִקֶּדֶם וַיִּמְצְאוּ בִקְעָה בְּאֶרֶץ שִׁנְעָר וַיֵּשְׁבוּ שָׁם. ג וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל-רֵעֵהוּ הִבֵּה נִלְבְּנָה לְבָנִים וְנִשְׂרָפָה לְשִׂרְפָה וְתִהְיֶה לָהֶם הַלְבֵנָה לְאֶבֶן וְהַחֲמֵר הִיָּה לָהֶם לְחֵמֶר. ד וַיֹּאמְרוּ הִבֵּה נִבְנֶה-לָּנוּ עִיר וּמְגִדָּל וְרֵאשׁוּ בְשָׂמַיִם וְנַעֲשֶׂה-לָּנוּ שֵׁם פֶּן-נִפְּוֹץ עַל-פְּנֵי כָל-הָאָרֶץ.

הסיפור פותח בתיאור מעשי בני האדם, ומספר שכל בני האדם מדברים שפה אחת ויש אחדות בעולם. הם מתחילים לנדוד בעולם ומוצאים להם מקום להתיישבות קבועה, לומדים להכין לבנים ומתחילים לבנות להם עיר למגוריהם.

תיאור זה 'ניטרלי' - לא נראה שיש כאן איזושהי בעיה, ולכן אנו מופתעים לקרוא את המשך הסיפור: ה' איננו מרוצה ממעשי בני האדם, והוא דואג לפרק את האחדות ביניהם, לפזרם ולהפסיק את הבנייה.

ה וַיֵּרָד יְהוָה לִרְאוֹת אֶת-הָעִיר וְאֶת-הַמְּגִדָּל אֲשֶׁר בָּנוּ בְנֵי הָאָדָם. ו וַיֹּאמֶר יְהוָה הֵן עַם אֶחָד וְשָׂפָה אַחַת לְכֻלָּם וְזֶה חֲחֻלָּם לַעֲשׂוֹת וְעַתָּה לֹא-יִבְצָר מֵהֶם כָּל אֲשֶׁר יִזְמוּ לַעֲשׂוֹת. ז הִבֵּה נִרְדָּה וְנִבְלָה שָׁם שְׂפָתָם אֲשֶׁר לֹא יִשְׁמְעוּ אִישׁ שְׂפַת רֵעֵהוּ. ח וַיִּפֹּץ יְהוָה אֶתָּם מִשָּׁם עַל-פְּנֵי כָל-הָאָרֶץ וַיַּחְדְּלוּ לִבְנֹת הָעִיר. ט עַל-כֵּן קָרָא שְׁמָהּ בְּבָל כִּי-שָׁם בָּלַל יְהוָה שְׂפַת כָּל-הָאָרֶץ וּמִשָּׁם הִפְיָצָם יְהוָה עַל-פְּנֵי כָל-הָאָרֶץ.

מתוך תגובתו של ה' אנו למדים שהסיפור איננו תמים כל כך, ואנו תמהים: מה היה רע במעשיהם? האם בניית עיר ומגדל יכולה להיות בעייתית? האם האחדות איננה דבר חיובי?

לסיכום דברינו עד כאן סיפור מגדל בבל נראה כסיפור של חטא ועונש.

אולם לא ברור מה טיבו של חטא זה, והיכן בדיוק הוא מתואר בסיפור?

אחת הדעות בבראשית רבה אומרת:

2. בראשית רבה (ל"ח,)

"מעשה דור המבול נתפרש, מעשה דור הפלגה לא נתפרש"

ואף רשב"ם שואל:

3. רשב"ם שואל בביאורו לפסוק ד

"לפי הפשט, מה חטאו דור הפלגה?"

ספר בראשית עוסק בשתי תקופות:

א. תחילתו של הספר (פרקים א' - י"א), עוסקת בתקופת "בראשית".
ב. המשכו של הספר (י"ב - סוף הספר) עוסק בתקופת האבות.

סיפורי "בראשית" הם בעלי אופי משותף וייחודי לעומת סיפורי התורה האחרים. אלו הם סיפורים אוניברסליים העוסקים באנושות כולה, לעומת סיפורי התורה האחרים המתמקדים באנשים ספציפיים ובעם ישראל.

סיפור הבריאה מתאר את בריאת העולם כולו; אדם הראשון הוא אבי כל האנושות, וסיפור חטאו משפיע על כל האנושות לדורותיה; המבול מספר על השחתה של כל בני האדם ובעקבותיה מחיית כל היקום והתחלה מחדש, כאשר נח הוא אבי כל האנושות החדשה.

גם סיפור מגדל בבל (י"א, א'-ט') הוא סיפור אוניברסלי. לא נזכרים בו שמות אנשים פרטיים כלל, ולהפך - הסיפור פותח בפסוק: "ויהי כל הארץ שפה אחת...", פתיחה המצהירה כי הסיפור עוסק ב"כל הארץ", כלומר כל בני האדם בעולם.

הסיפורים האוניברסליים מלמדים עניינים מהותיים על האנושות כולה.

סיפורי בראשית מתארים התמודדות בין העולם האידיאלי, לבין המציאות האנושית והטבעית.

הם מלמדים כי עולם חומרי אינו יכול להיות אידיאלי, והם מציגים בשלבים את הנפילות מן העולם האידיאלי אל עולם במדרגה נמוכה יותר, המאפשרת קיום אנושי בעולם.

סיפור מגדל בבל הוא אחד מסיפורי בראשית, והוא החותם את סיפורי בראשית.

מה בא ללמדנו סיפור זה על האנושות?

מדוע דווקא סיפור זה מהווה חתימה של תקופת בראשית, ולאחריו עוברים לתקופת האבות?

על מנת לענות על שאלות אלו, נעיין בסיפור מגדל בבל:

10. רשב"ם בביאורו לפסוק ד

לפי הפשט מה חטאו דור הפלגה? אם מפני שאמרו "וראשו בשמים", הא כתיב "ערים גדולות ובצורות בשמים". אלא לפי שציוס הקב"ה "פרו ורבו ומלאו את הארץ", והם בחרו להם מקום לשבת שם, ואמרו "פן נפוץ". לפיכך הפיצם משם בגזרתו.

רמב"ן מקשה על "רודפי הפשט" הללו מסברא:

11. רמב"ן על פסוק ב, ד"ה "בנסעם מקדם"

ואם כדבריהם, יהיו [- בוני העיר והמגדל] טיפשים. כי איך תהיה עיר אחת ומגדל אחד מספיק לכל בני העולם? או שמא היו חושבים שלא יפרו ושלא ירבו...?

ואמנם, קשה לראות את ברכת ה' לאדם ולנח כרקע לסיפורנו.

המינוח בשני המקומות שונה מאוד:

שם מתברך האדם למלא את הארץ על ידי כך שיפיר וירבה בה, ואילו במקומו מפיץ ה' את בני האדם על פני כל הארץ.

ההבדל ביו למלא ובין להפיץ הוא משמעותי:

מילוי הארץ וכיבושה הן פעולות קונסטרוקטיביות של יישוב העולם,

ואילו 'הפיצה' על פני כל הארץ היא פעולה שמשמעה הבאת פורענות על האנושות.

לא נראה שתכליתה בסיפורנו חיובית: להביא את בני האדם למקומות רחוקים כדי שישבו בהם ויפתחו אותם, אלא שלילית: למנוע את ריכוזם במקום אחד, ולשבש בכך את אחדותם המסוכנת.

בדיקת שימושו של השורש נפ"ץ במקרא מעלה, כי הרוב המכריע של הופעותיו קשור לפיזור של פורענות:

הניגפים במלחמה, הצאן שאין לו רועה והגולים מארצם למרחקים, הם 'הנפוצים' במקרא בדרך כלל.

אם נסכם את שראינו עד כה:

הפרשנים במחנה זה אינם רואים את הבעיה במעשיהם של בוני העיר והמגדל, אלא במטרה שהגדירו לפעילותם: "פן נפוץ על פני כל הארץ" (וכן בבחירתם מקום אחד בלבד לשיבתם בו).

בניין העיר והמגדל אינו דבר רע אלא רק באשר הוא משרת תכלית זו.

הישיבה במקום אחד הייתה בעייתית מפני שרצון ה' היה אחר. רצון ה' היה שבני האדם ימלאו את כל הארץ, כפי שהוא ציווה את האדם הראשון: "פרו ורבו ומלאו את הארץ" (א', כ"ח), ואילו בני האדם מנסים להתנגד לרצון ה' - הם רוצים לשבת במקום אחד ולא לפוץ על פני כל הארץ.

בני האדם רואים את טבע העולם כפי שברא אותו ה', והם רוצים להתנגד לו:

הם לא רוצים להיות נפוצים, כפי שה' רוצה, הם לא רוצים להיות נתונים לחסדי ה' ולמקרים הקורים בעולם הטבע על פי החוקיות שה' טבע בעולם. הם רוצים להיות השליטים, במנהיגים, בעלי השם. הם רוצים לקבוע את גורלם בעצמם.

הם מנסים לגייס את כל כשרונותיהם ויכולותיהם (ולצורך כך חשובה להם האחדות) על מנת לפתח טכנולוגיה שתאפשר להם לעמוד כנגד כל העתיד להתרחש.

דעת הפשטנים

קבוצת מפרשים ראשונים, מ"רודפי הפשט" כפי שהגדירם רמב"ן, רואים את סיפורנו על רקע ברכת ה' לאדם (א', כח) ולנח (ט', א) "פרו ורבו ומלאו את הארץ...". הנה דברי ראב"ע:

4. ראב"ע בביאורו לפסוק ד'

והנה הכתוב גילה חפצם וסוף דעתם לבנות עיר גדולה למושבם, ולבנות מגדל גבוה, להיות להם לאות ולשם ולתהילה, לדעת מקום העיר להחליטים חוצה כרועי המקנה, גם יעמוד שמים אחריהם כל ימי המגדל, וזהו שאמר הכתוב "ונעשה לנו שם". ... ואל תתמה על מלת "וראשו בשמים", כי הנה כן דבר משה (דברים א', כח) "ערים גדולות ובצורות בשמים". ואלה הבונים ראו בעצתם שלא יפרדו, והשם לא יעץ כן, והם לא ידעו.

5. ראב"ע בפירושו לסוף פסוק ז'

והשם הפיצם, והוא טוב להם, וכן אמר: "ומלאו את הארץ".

נראה מדבריו, כי לא סיפור על חטא ועונשו לפנינו, אלא סיפור על טעות אנושית ("והם לא ידעו") ועל תיקונה על ידי ה' "לטוב להם".

מגמת דור הפלגה לשמור על קיבוצם ואחדותם סותרת את התכנית הא-לוהית, ועל כן מתערב ה' כדי שתכניתו היא שתתגשם, לטובתם של בני האדם.

אלא שקשה לקבל כי סיפורנו אינו מתאר חטא ועונשו.

פסוק ה' "ויבד ה' לראת את העיר ואת המגדל..." ,

מזכיר פסוק דומה מפרשת הפיכת סדום:

6. בראשית י"ח, כא – פרשת הפיכת סדום

"ארדה נא ואראה הכצעקתה הבאה אלי עשו..." ,

בשני הפסוקים נתפסת ירידת ה' לראות כירידת השופט למקום החטא בטרם יפסוק את דינו.

כמו שאומר רש"י בפרשתנו:

7. רש"י בפרשתנו

"יירד ה' לראות – לא הוצרך לכך, אלא בא ללמד לדיינים שלא ירשיעו הנדון עד שיראו ויבינו"

וכמו שאומר רש"י בפרשת סדום:

8. רש"י בפרשת סדום

"ארדה-נא ואראה – למד לדיינים שלא יפסקו דיני נפשות אלא בראיה כמו שפרשתי בפרשת הפלגה"

נדמה כי אנוירת הסיפור בכללותו אינה תואמת את הנינוחות העולה מפירושו של ראב"ע.

רד"ק מקבל באופן עקרוני את פירושו של ראב"ע, אך רואה במעשיהם של בוני העיר והמגדל מרד מכוון ומודע כנגד התכנית הא-לוהית. הנה דבריו לפסוק ה':

9. רד"ק על פסוק ה'

בני האדם – שהולכים אחר שרירות לבם ולא יפנו למעשה הא-ל. כי הוא רצה ביישוב הארץ ממזרח למערב, והם חושבים ליישב מקום אחד מן הארץ לבד, והם חושבים לבטל רצון האל.

ונראה שאף רשב"ם פירש בדרך זו בביאורו לפסוק ד':

האדרת שם בוני המגדל

פסוק ג' מתאר את המצאת הלבנים.

לכאורה זהו פרט שולי בסיפור, והתורה יכולה הייתה להזכיר בקצרה: "וילבנו לבנים ויאמרו הבה נבנה עיר ומגדל".

אולם, התורה איננה בוחרת בלשון קצרה זו, אלא היא מתארת בפסוק שלם ובצורה נרחבת את החידוש הטכנולוגי של המצאת הלבנים.

ולכן נראה שזה אינו פרט שולי, אלא זהו שלב משמעותי בסיפור.

אבל מדוע פרט זה כל כך חשוב בסיפור?

אלא שהכנת הלבנים היא פיתוח יכולת טכנולוגית שבעזרתה האדם יכול להתמודד עם הטבע, לעשות דברים שאינם "טבעיים".

יכולת זו ניתנה לאדם מאת הא-ל, במטרה שיפתח את העולם: ה' מעוניין שהאדם יתקדם ויפתח את העולם, שהרי ה' שם את האדם בגן עדן כדי "לעבדה ולשמרה".

אך בשורש הסיכוי טמון גם הסיכון.

האדם יכול להשתמש ביכולותיו לפתח את העולם, אך הוא יכול גם להשתמש בהם כנגד רצון ה' - הוא עלול למרוד בה' וזה מה שעושים אנשי מגדל בבל.

פסוק ד' מתאר את המעשה עצמו: - מקור 1 -

(ד) וַיֹּאמְרוּ הִבֵּה נִבְנֶה לָנוּ עִיר

וּמִגְדָּל וְרֹאשׁוֹ בַשָּׁמַיִם

וְנַעֲשֶׂה לָנוּ שֵׁם

פֶּן נִפְוֹץ עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ:

תחילתו של הפסוק ממשיכה את התיאור הניטרלי של מעשה בני האדם:

הם מעוניינים לבנות עיר קבועה, ולא להמשיך לנדוד.

גם המגדל שראשו בשמים יכול להיות דבר פשוט, כפי שמפרש רד"ק:

12. רד"ק

העיר לשבת והמגדל להיות צופים משם למרחוק, לראות עניין מקניהם ובהמתם, גם יהיה אות לרועים... שידעו לשוב אל העיר. וראשו בשמים: רוצה לומר שיהיה המגדל גבוה.

חלקו השני של פסוק ד' מסביר את סיבת בניית העיר והמגדל, והפסוק מתאר שתי מטרות:

א. "ונעשה לנו שם"

ב. "פן נפוץ על פני כל הארץ".

המטרה הראשונה היא "ונעשה לנו שם", וביטוי זה איננו ברור ודורש פרשנות.

הביטוי "לעשות שם" מופיע כמה פעמים בתנ"ך, במשמעות של פרסום וכבוד, כגון:

13. מופעים של הביטוי "לעשות שם" בתנ"ך

"ועשיתי לך שם גדול כשם הגדולים אשר בארץ" (שמואל ב', ז', ט);

"ויעש דוד שם" (שמו"ב, ח', י"ג);

"ותעשה לך שם" (ירמיהו, ל"ב, כ');

"ותעש לך שם כיום הזה" (דניאל, ט', ט"ו; נחמיה, ט', י');

לפי זה, בני האדם בונים מגדל, שהוא מבנה גדול ומרשים, במטרה להאדיר את עצמם.

אולם, יש הבדל גדול בין עשיית השם המתוארת בכל המקורות בתנ"ך לבין עשיית השם בסיפור מגדל בבל.

במקורות האחרים בתנ"ך, עשיית השם היא או עשיית שם לה' - האדרת שם ה', ולא שם אדם,

או עשיית שם לאדם כתוצאה של מעשה גדול שנעשה, אך זו לא הייתה המטרה הראשונית של המעשה.

על רקע זה בולטת ביותר הגאווה של בוני המגדל:

המטרה של הבניין האדיר הזה היא כבוד עצמי ופרסום.

הם לא בנו מגדל למטרה מעשית כלשהי, ואף לא עשו זאת לכבוד ה': המטרה הייתה לעשות לעצמם שם.

הכתוב מדגיש זאת על ידי המילה "לנו": "נעשה לנו שם".

מילה זו מבטאת את ההתמקדות בעצמם, בהאדרת שם האדם.

אם כן, הפסוק "ונעשה לנו שם" הוא פסוק מרכזי בהבנת הסיפור.

מרכזיותו של ה"שם" מודגשת על ידי שני אמצעים ספרותיים: א. סיפור המגדל נמצא בין שתי שושלות של בני שם, ועובדה זו ממקדת את תשומת הלב במילה "שם".

ב. האליטרציה שם-שם-שמים חוזרת לאורך הסיפור, וממקדת את תשומת הלב בנושא 'השם' כהאדרת שם של בוני המגדל ו'השם' ככינוי לה' יתברך.

המילים "מגדל וראשו בשמים" סמוכות למילים "ונעשה לנו שם", ובכך רומז הכתוב ש"לעשות שם" קשור עם "ראשו בשמים" - בני האדם רוצים לעשות לעצמם שם על ידי עליה אל השמים כחדירה אל העולם האלוקי: הם רוצים להיות כא-ל. כאן מתברר שהביטוי "מגדל וראשו בשמים" איננו כל כך תמים, אלא יש לו משמעות של עליה לשמים לצורך מרידה בה'.

המילה "שם" מופיעה בתנ"ך פעמים רבות ככינוי כבוד לא-ל, ולאור האמור עד כה ניתן להוסיף גם משמעות זו: בני האדם רוצים לעשות לעצמם "שם", הם רוצים להיחשב כאלוקים.

הגאווה האנושית, השאיפה לעשיית השם, הרצון להאדיר את שם האדם - הם מרידה בה' ובמלכותו בעולם.

מסתבר שהמגדל שנראה בתחילה כבניין תמים, הוא בניין המבטא את גאוות האדם המביאה למרידה בה'.

מסקנה זו מתעצמת כאשר משווים בין סיפור מגדל בבל לבין סיפור אברהם, שמופיע מיד אחרי סיפור מגדל בבל.

אברהם יוצא למסע בעקבות צווי של ה', ובמהלך המסע שלו הוא קורא בשם ה': "ויבן שם מזבח לה' ויקרא בשם ה'" (י"ב, ח').

אברהם איננו מנסה להגדיל את שם עצמו, אלא להגדיל את שם ה' בעולם.

בוני מגדל בבל, לעומת זאת בקשו לעשות שם לעצמם. התוצאה הייתה ששם של בוני המגדל, אשר ביקשו לעשות לעצמם שם, אבד לגמרי - איש אינו יודע מי היו בוני המגדל, ושםם לא נזכר.

ולעומת זאת, לאברהם שקרא בשם ה', הובטח "ואגדלה שמך" (י"ב, ב')

אלא שהדבר נראה תמוה: אם האחדות ששררה ביניהם נחשבת לזכותם הגדולה, מדוע היה העונש לאותו דור בפגיעה באחדותם?

התשובה לכך היא שאחדותם נועדה לשם חטא: הרי מאותו פסוק שלמד רש"י על זכותם – "שפה אחת ודברים אחדים" – למד לפני כן על חטאם.

כוונת המדרש אפוא ללמדנו, כי אחדות אנושית, אף שהיא משמשת לרעה ויש צורך לבטלה, לזכות תיחשב.

הרקע הממשי של הסיפור

הקורא בסיפור גן העדן בפרשה הקודמת, אינו שואל עצמו בד"כ שאלות הנוגעות לרקע הממשי של הסיפור: היכן מקומן של גן העדן, איזה מין ממיני האילנות היה עץ הדעת טוב ורע או עץ החיים, כיצד דיבר הנחש וכיצא באלו שאלות, מכיון שסיפור גן העדן, כמו סיפורים נוספים בפרשות הראשונות של ספר בראשית, נושא אופי א-ריאליסטי ברור. ונשאלת השאלה האם גם סיפורנו נושא אופי כזה?

בראשיתו נוקב סיפורנו בשמו של אזור גיאוגרפי ידוע "בקעה בארץ שנער", הוא העמק שבין הנהרות פרת וחידקל, ובסיומו הוא נוקב בשמה של העיר בבל.

העיר בבל היא אחת העתיקות והמפורסמות בערי המזרח הקדמון, ונוכרה רבות במקרא.

המחקר הארכיאולוגי עסק מראשיתו בחפירות בבבל, וזה כמאה שנה ויותר עברו מאז החל לחשוף רקע ממשי מאוד של סיפורנו, הן בשרידי מבנים והן בתעודות כתובות.

רקע זה מתואר בקיצור בפירושו של קאסוטו (מנח עד אברהם עמ' 158-155) ובספר עולם התנ"ך לבראשית (עמ' 83), והוא ניתן להלן בקיצור נמרץ, על סמך כמה מקורות, כפי שמסכמם הרב אלחנן סמט בשיעורו:

17. הרב סמט

"גדולה מאוד הייתה העיר בבל כבר בימים קדומים, ומפואר היה מקדשה שנבנה לאל מרדוך, ושמו באכדית אַ-סַג-אַיִלָּא שתרגומו לעברית הוא: "הבית הנושא את ראשו (אל-על)". בתחומו של מקדש זה התרומם בימים הקדומים מגדל עצום ורב מידות, גבוה ורחב יותר מכל המגדלים מסוגו, המפארים את מקדשי הערים הגדולות האחרות בארץ בבל, והקרויים באכדית 'זיקורתי'. שמו של מגדל זה בתרגום לעברית היה "בית יסוד שמים וארץ".

את שרידיו של מגדל בבל זה, שעליו מספרת פרשתנו, ניתן לראות גם בימינו, והם נחפרו בסוף המאה הי"ט ובתחילת המאה העשרים.

אין אנו יודעים מתי נבנו לראשונה המקדש והמגדל שבו בעיר בבל, ואף אנשי בבל הקדומה לא ידעו זאת, אולם הם היו גאים מאוד בבניינים המפוארים הללו, וייחסו את בניינם בימים הקדמונים אל האלים עצמם, כפי שעולה מן המיתוס הבבלי 'אנומה אֵלִיש' (הוא סיפור הבריאה הבבלי).

מטרת המגדל במקדשה של העיר בבל כמו גם של שאר מקדשי הארץ הייתה לשמש מקום מפגש בין האלים, יושבי השמים, לבין האדם אשר בארץ. טור עצום של מדרגות היה מקיף את המגדל, ומביא את כוהני המקדש עד לשיאו. בראש המגדל היה מצוי מקדש, שבו היו הכהנים "נפגשים" עם האלים.

אם כן, המשפט "נעשה לנו שם" הוא משפט מפתח להבנת הסיפור כולו:

הוא מצביע על הבעיה השורשית - תחושת הגאווה של בני האדם, אשר רוצים להגיע לשמים ולטשטש את הגבול שבין האדם לא-ל.

גישת רש"י בעקבות המדרש

רש"י הלך בפירושו בעקבות הדרש, ואת הרמז לחטא הוא מוצא, בעקבות בראשית רבה (ל"ח, ו), כבר בפסוק א "ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים".

'שפה אחת' – פירושו לשון אחת משותפת;

'דברים אחדים' – פירושו הסכמה אחת (כך פירש רד"ק).

ובכן, על מה הייתה הסכמתם?

שלוש אפשרויות בדברי רש"י:

14. רש"י על פסוק א'

באו בעצה אחת ואמרו: לא כל הימנו שיבור לו את העליונים. נעלה לרקיע ונעשה עמו מלחמה.

דבר אחר: על יחידו של עולם.

דבר אחר: 'ודברים אחדים' – אמרו: אחת לאף ותרנ"ו שנים הרקיע מתמוטט, כשם שעשה בימי המבול, בואו ונעשה לו סמוכות.

דברים אלו נלמדים בדרך דרש, רחוקה פחות או רחוקה יותר מלשון הכתוב, נחזור אליהם בהמשך.

הפשטנים, אם בכלל התייחסו לפירושו של רש"י, היה זה בדרך כלל כדי לדחותו.

כך אומר ראבי"ע, בלא שיזכיר את שמו של רש"י או את מדרשם של חכמים:

15. ראבי"ע בפירושו לפסוק ד'

ואלה בוני המגדל לא היו טיפשים שיחשבו לעלות אל השמים. גם לא פחדו מהמבול, כי נח ובניו – שנשבע להם השם – הם היו, וכולם סרים אל משמעתם, כי בניהם היו.

הצד השווה בכל שלושת פירושו של רש"י, והוא המאפיין את יחסם של חז"ל לחטא דור הפלגה, שהם רואים בחטא זה מַרְדַּ חמור בה' או בהנהגתו את עולמו.²

בכך מחמירה גישתו הפרשנית של רש"י את חטאם, בהשוואה לגישתם המקלה של הפשטנים שדבריהם הובאו לעיל.

חטא דתי כה חמור יוצר ציפייה לעונש שחומרתו תהא בהתאמה לחטא.

אולם בפועל אנו מוצאים עונש קל לבני אותו דור: בלבול שפתם והפצתם על פני כל הארץ.

רש"י מתמודד עם שאלה זו, שוב בעקבות בראשית רבה (שם):

16. רש"י בפירושו לפסוק ט, ז"ה "ומשם הפיצם"

וכי אי זו קשה, של דור המבול או של דור הפלגה? אלו [גן העדן] המבול לא פשטו יד בעיקר, ואלו [גן העדן] הפלגה פשטו יד בעיקר כביכול להלחם בו, ואלו נשטפו, ואלו לא נאבדו מן העולם? אלא שדור המבול היו גזלנים והייתה מריבה ביניהם, לכך נאבדו, ואלו היו נוהגים אהבה ורעות ביניהם, שנאמר: 'שפה אחת ודברים אחדים'. למדת ששנוי המחלוקת וגדול השלום.

² ראה בבלי סנהדרין ק"ט, א; בראשית רבה פרשה ל"ח; תנחומא סוף פרשת נח (ט"ז-י"ט) ושאר מדרשים.

פרשנות חז"ל בעקבות הכרת הרקע הממשי

תפיסה זו של הסיפור, כמחאה סאטירית המכוונת נגד גאוותם האלילית של יושבי בבל הקדמונים, מחזירה אותנו לפירושים של חז"ל (שהובא ברש"י) לחטאם של בוני המגדל והעיר.

הנה דברי מדרש בראשית רבה (לח, ו) במקורם:

21. בראשית רבה (לח, ו)

ר' יוחנן אמר: 'ודברים אחדים' – שאמרו דברים חדים על: (דברים ו', ד) 'ה' א-להינו ה' אחד'... אמרו: לא כל הימנו לבור לו את העליונים, וליתן לנו את התחתונים, אלא בואו ונעשה לנו מגדל, ונעשה עבודת כוכבים בראשו, וניתן חרב בידה, ותהא נראית כאילו עושה עמו מלחמה.

מתברר אפוא שהמדרש קושר בין מגדל בבל לבין עבודת כוכבים שנעשתה בראשו, מה שתואם בדיוקנות את ידיעותינו על תכליתם של המגדלים שנבנו במקדשיה של בבל ועל השימוש שנעשה בהם.

אולם המדרש אומר יותר מכך:

יסודה של האלילות הזאת הוא בגאוותו ובטיפשותו של האדם, הסבור שהוא יכול לחרוג מגבולותיו האנושיים. הודות לתבונתו ולכישורו הטכני, שבהם נתברך על ידי בוראו, הוא סבור שיוכל לפלוש לתחום הא-לוהי, לכפות עצמו על "העליונים" ולהתהלך עמם כשווה. אין זו אלא הכרזת מלחמה נלעגת של האדם על ה'.

הרב אלחנן סמט מסביר שחז"ל היו קרובים הרבה יותר מפרשני ימי הביניים "רודפי הפשט" לרקע הממשי של סיפור מגדל בבל, הן מבחינת הזמן שבו חיו והן מבחינת המקום. הם חיו בארץ ישראל או בבבל עצמה, בתקופה שרידי המגדלים בבבל, וכן שרידי העיר בבל, היו עדיין ניכרים לעין ומרשימים את עין רואיהם (דורות על גבי דורות נטלו תושבי המקום את הלבנים השרופות ממגדל בבל כדי לבנות בהן את בתיהם).

והרי הערכה, כמעט ארכיאולוגית, מפי אמוראים מבבל, על מידותיו של מגדל בבל ומה שנותר ממנו:

22. בראשית רבה ל"ח, ח'

אמר ר' חייא בר אבא: המגדל הזה שבנו, שלישי נשרף ושלישי שקע ושלישי קיים, ואם תאמר שהוא קטן [- השליש הקיים], ר' הונא בשם ר' אידי אמר: כל מי שהוא עולה על ראשו רואה דקלים שלפניו כאילו חגבים.

בתקופתם של חז"ל עוד היו למיתוס האלילי הקדום מהלכים באזור זה, והקישור בינו לבין השרידים העתיקים הניכרים לעין בבבל, ובין שני אלו לסיפור התורה המגיב עליהם, היה אך טבעי ומובן.

על פי תפיסה זו של סיפורנו, המשותפת לחז"ל ולפרשנים בני ימינו, סיפורנו עוסק בחטא החמור של האנושות: במרד שלה נגד ה'.

מרד זה, יסודו בגאוותה של האנושות- בחתירתה לטשטוש התחום בין האנושי לא-לוהי, ופריו הרי הוא האלילות והמיתוס האלילי.³

על רקע זאת, טוען הרב סמט שלא צדקו המפרשים, שראו בביטוי "וראשו בשמים" לשון גוזמה, כמו זו שבספר דברים "ערים גדולות ובצורות בשמים".

בוני המגדל וממשיכיהם אכן התכוונו לכך שראשו יגיע לשמים – מקום מושבם של האלים.

הרב אלחנן סמט טוען שאף ביקורתו של ראב"ע על פירוש רש"י, באמרו: "ואלה בוני המגדל לא היו טיפשים שיחשבו לעלות אל השמים" – אינה במקומה.

היא נובעת מן הפער העצום בין תפיסתו של הפרשן היהודי שחי לפני כשמונה מאות שנה, לבין תפיסתם האלילית המיתולוגית של עובדי עבודה זרה הקדמונים.

ידיעתן של עובדות היסטוריות-ארכיאולוגיות אלו, הביאה את קאסוטו לפרש את סיפורנו כסאטירה, שנועדה ללעוג לגאוותם האלילית של אנשי בבל.

העיר בבל, על מקדשה ומגדלה, חרבה במהלך ההיסטוריה הארוכה והקדומה כמה פעמים, והיו תקופות ארוכות שבהן היו העיר, ובעיקר המגדל, עיי חרבות.

כדוגמא לפרטים בסיפור שאותם מפרש קאסוטו כסאטירה (ראה דבריו הכלליים בעמ' 157-158, וכן בכמה מקומות בפירוש עצמו), נתמקד בפסוק המקשר על פי הרב אלחנן סמט בין שתי מחציותיו של הסיפור, ומשמש בעצמו כיציר-מרכזי שלו: - מקור 1 -

וירד ה' לראות את העיר ואת המגדל אשר בנו בני האדם.

הן תיבותיו הראשונות של הפסוק – "וירד ה'", והן תיבותיו האחרונות – "בני האדם", עוררו קשיים אצל הפרשנים.

הקושי הראשון הוא תיאולוגי: וכי צריך ה' לירד כדי לראות את מעשי בני האדם?

רש"י עונה על כך כפי שראינו לעיל בהביאו את דברי התנחומא: - מקור 7 -

"לא הוצרך לכך, אלא בא ללמד לדיינים שלא ירשיעו הנדון עד שיראו ויבינו".

מוסיף קאסוטו על פירושו:

18. קאסוטו

"יש כאן רמז סאטירי: הם חשבו שיגיע ראש מגדלם עד השמים, אבל בעיני ה' לא היה בניינם הענקי אלא מעשה ננסים, דבר שבארץ ולא בשמים, ואם היה היושב בשמים רוצה לראותו מקרוב, היה לו לרדת מן השמים ארצה".

על המילים "בני האדם", שהן כה בולטות בייתרון בסוף פסוקנו, שואל רש"י:

19. רש"י על המילים "בני האדם"

"אלא בני מי? שמא בני חמורים וגמלים?".

גם כאן מציע קאסוטו לראות רמז סאטירי:

20. קאסוטו

לא האלים בנו את המגדל, כפי שטען המיתוס הבבלי, אלא בני האדם הם שבנו את העיר ואת המגדל.

³ הזיקורות במסופוטמיה הם כנראה המבנים המונומנטליים הקדומים ביותר בתרבות האנושית שהוקדשו לפולחן אלילי. הזיקורת הקדום

שני המוטיבים מהווים שני מרכיבים של אחדות בני האדם בתחילת הסיפור, ובשני התחומים האלה חל הפירוד: בתחילה, כל בני האדם (המכונים "כל הארץ") היו מאוחדים על ידי שפה אחת, ורצו להתיישב במקום אחד, כדי לא לפוץ על פני כל הארץ.

בסופו של הסיפור, ה' מפר את אחדות השפה, וגורם להפצתם על פני כל הארץ.

משמעות הסיפור

כפי שראינו לעיל סיפור מגדל בבל פותח בתיאור ניטרלי, של אחדות בני האדם ושל פיתוח טכנולוגי.

התורה לא מציגה את מעשי בני האדם כשליליים מיסודם, להפך - דברים אלה יכלו להיות חיוביים ורצויים.

אולם, בפסוק ד' מתברר שבני האדם ניצלו את היכולות שלהם בצורה שלילית: הטכנולוגיה והאחדות אפשרו להם לחשוב שיש ביכולתם להתנגד לרצון ה'.

חז"ל פירשו את הביטויים המעורפלים בתחילת הסיפור כמבטאים מרידה בה'.

אולם, התורה בחרה להשתמש בביטויים מעורפלים ובהצגה תמימה של מעשי בני האדם, ולא בהצגה חד משמעית של מעשה שלילי.

מדוע בחרה התורה להציג את הסיפור דווקא כך?

המסר העולה מהסגנון המעורפל הוא כי **האחדות והפיתוח הטכנולוגי אינם שליליים מיסודם** - הם יכולים להיות חיוביים, ואפילו רצויים ביותר.

אולם, לאחר מעשה מתברר שבני האדם השתמשו בצורה שלילית ביכולות החיוביות שה' העניק להם.

הכנת הלבנים והבנייה נעשית כאן כמרידה במלכות ה' בעולם: לא ה' יקבע מה יקרה בעולם: **יש כח אחר, מלבד ה', שיכול לקבוע מה יתרחש בעולם, והוא יכול להתגבר על כחו של ה'.** מיהו בעל הכח הזה? - האדם!

זוהי עבודה זרה, אשר אמנם לא שמה אל אחר במרכז, אך שמה את האדם במרכז, וסוגדת לו ולכחו.

זהו הקשר בין "נעשה לנו שם" לבין "פן נפוץ":

אנחנו, בני האדם נהיה בעלי השם, בעלי הכח בעולם, כך שנוכל גם להתנגד לסדרי הטבע ולהחלטות הבורא.

רעיון זה מבוטא במדרש שראינו לעיל בדברי רש"י בלשון ציורית:

23. בראשית רבה לח, א

אמרו אחת לאלף ושש מאות חמשים ושש שנים הרקיע מתמוטט כשם שעשה בימי המבול, בואו ונעשה לו סמוכות...

כלומר: בני האדם חושבים שבכוחם למנוע מה' להביא עוד מבול - בכוחם למנוע את כל אסונות הטבע, ולמנוע מה' להביא עליהם אסונות אלה.

סיפורנו וסיפור הגירוש מגן העדן

מכמה בחינות מהווה סיפורנו המשך לסיפור חטאו של האדם **בגן העדן**.

בשני הסיפורים ישנה הנמקה לחולשות יסודיות הניכרות במין האנושי.

כלומר חטאם של בוני מגדל בבל אינו ברצונם להיות מאוחדים, אלא ביומרתם להעפיל השמימה ולחרוג מגבול האנושי.

"ונעשה לנו שם" - הוא תמצית היומרה הזאת.

בכתובות הקדשה של מלכים שונים שנמצאו בחפירות מסופוטמיה (חלקן בלבנים ששוקעו ביסודות הזיקורתיות - המגדלים) נאמר לא פעם שראשם של המגדלים שבנו מגיע לשמים.

בכתובות אלו נאמר כמה פעמים, שהמלכים שבנו את המגדלים (או ששיקמו אותם) **"עשו שם" לעצמם ולמלכותם**.

במקרה אחד כותב גודא, מלכה של העיר לגש (בתחילת האלף השני), כי מפני השם שעשה לו בבניית המגדל - נתקבל בין האלים.

לפי פירוש זה יש לומר, כי המילים "פן נפוץ על פני כל הארץ" אין משמען 'כדי שלא נפוץ', כלומר אין הן מסמנות את התכלית של בניין העיר והמגדל (כפי שפירשו הפשטנים בסעיף א לעיל), שהרי התכלית נאמרה כבר לפני מילים אלו: להגיע בראש המגדל אל השמים, ובכך: "נעשה לנו שם".

לפי הבנה זאת הסיפא של הפסוק - "פן נפוץ..." משמעה 'שמא נפוץ', והיא מבטאת את החשש מפני מה שעלול למנוע מן החברה המאוחדת לעשות לה שם.

האחדות החברתית היא שיוצרת את תחושת העצמה האנושית, והיא שנותנת את הכוח ואת הכלים לתוכניות הגרנדיוזיות של בניית עיר ענק ובה מגדל שראשו מגיע השמימה.

אם תתפורר אחדות זו מסיבות כל שהן, לא תוכל המזימה להתממש, ועל כן יש למהר בבניית העיר והמגדל.

כאשר מעיינים בסיפור, רואים שיש שני מוטיבים החוזרים בסיפור (כל אחד מהמוטיבים חוזר חמש פעמים):

א. "כל הארץ"⁴.

ב. "שפה"⁵.

ביותר לדעת הארכיאולוגים, הוא זה ששרידיו נחפרו בתל העיר ארך (כ-2000 ק"מ דרומית מזרחית לבלל), והוא שייך לראשית התקופה השומרית, או אף לתרבות שקדמה לשומר, לתקופה שקדמה להמצאת הכתב.

הפירמידות במצרים, שהן המקבילה המצרית לזיקורתיות שבמסופוטמיה מבחינת העצמה המונומנטלית, הן מאוחרות לראשית בנייתם של המגדלים בבבל, והן גם אינן משמשות כמקדשים לאלים, אלא כבתי קברות מפוארים לפרעוני מצרים.

לא ייפלא אפוא שבבניית מגדל בבל - הזיקורת הגבוהה מכולם - רואה התורה את ראשית המרד האנושי בה', את ראשית האלילות.

על פי הביאור המוצע לסיפורנו, יש לתמוה על כך שהוא מתעלם מן השימוש הפולחני האילי שנעשה במגדל, מה שהובלט בדברי חז"ל שהובאו בסעיף הקודם. אולם דבר זה אופייני לספר בראשית, שאינו מזכיר קיומה של עבודת אלילים בין העמים (מלבד רמזים בודדים כגון ל"ה, ב-ד). ראה על כך בספרו של י"מ גרינץ "יחודו וקדמותו של ספר בראשית", ירושלים תשמ"ג, עמ' 74-76. התעלמות זו אינה מונעת את הטיפול בשורשיה ההיסטוריים והאידיאיים של האלילות, כפי שהדבר נעשה בסיפורנו.

⁴ בפסוקים א', ד', ח', ט' (פעמיים).

⁵ בפסוקים א', ו', ז' (פעמיים) ט'.

הפצתם של בני האדם ופירודם הלשוני-תרבותי הם אפוא השתקפות המצב האלילי גם בתחום החברתי.

כך נשברה גאוותה של אנושות מאוחדת להרע, וכך נתמעטה יכולתה הטכנית והארגונית לבצע מזימות כגון זו שתוארה בסיפורנו.

מעתה יהיו העמים הנפרדים זה מזה, והנבדלים זה מזה בשפתם ובתרבותם, נאבקים ונלחמים אלו באלו בכלי משחית.

רק כשתשוב החברה האנושית אל ה', תשוב האחדות לשרור בה. הן האחדות הלשונית, כמו שאומר צפניה :

25. צפניה ג', ט

כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ה' לעבדו שכם אחד.

והן ההתרכזות סביב מוקד גבוה אחד, המשמש לכל הנפוצים בארץ, כמו שאומר ישעיה :

26. ישעיה ב', ב-ג

והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים ונשא מגבעות ונהרו אליו כל הגוים.

והלכו עמים רבים ואמרו: לכו ונעלה אל הר ה' אל בית א-להי יעקב, וירנו מדרכיו ונלכה בארחתיו כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלם.

או אז יחזור גם כישרונו הטכני של האדם לנתיבו הראוי, כמו שאומר הנביא ישעיה שם בפסוק ד':

ושפט בין הגוים והוכיח לעמים רבים, וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות, לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה.

סיפור הגירוש מגן העדן מנמק את ההכרח המלווה את האדם להיאבק על קיומו בתחומים הבסיסיים ביותר של חייו: בתחום הקמת המשפחה ובתחום מציאת המזונות לפרנסתו.

המרי האנושי של האדם, שהמרה את מצוות בוראו בגן העדן, והביא עליו "דעת טוב ורע" – הוא שגרם לייסוריו.

אף שם סיבת המרי היא השאיפה האנושית "והייתם כא-להים ידעי טוב ורע" (ב', ה).

מאבקי הקיומיים של האדם שוברים את גאוותו ואת יומרתו להיות כא-לוהים.

סיפור גן העדן מנמק את חולשותיו של האדם כפרט, ואת עונשו על חטאו כפרט.

סיפורנו מנמק את חולשתה הבסיסית של החברה האנושית, בחטאה כחברה מאוחדת.

חולשה בסיסית זו היא פיצולה הלשוני-תרבותי-גיאוגרפי של האנושות.

פיצול זה גורם לעמים השונים להילחם אלו באלו, והוא מהווה עונש לחברה האנושית, שבעת היותה מאוחדת, ניצלה את כוחה הרב לשם חריגה מגבולה האנושי והעפלה אל התחום הא-לוהי.

מעשה האדם המתמרד בבוראו בשני הסיפורים, מעורר את ה' למנוע מהאדם את האמצעים להמשך המרד, אשר יכול להביא את האדם להאלחה עצמית גמורה, והדבר מובע באותו מבנה תחבירי:

24. השוואה בין חטא האדם בגן עדן לבין בוני מגדל בבל

(ו) <u>הן</u> עם אחד ושפה אחת לכלם	(ג', כב) <u>הן</u> האדם היה כאחד ממנו
וזו החלם לעשות	לדעת טוב ורע
<u>ועתה</u> לא יבצר מהם כל אשר יזמו לעשות.	<u>ועתה</u> פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים ואכל וחי לעלם.

ומכאן גם התוצאה הדומה בשני הסיפורים:

כאן- גירוש מגן העדן,

וכאן- הפצה ממוקד העצמה האנושית – בבל – על פני כל הארץ.

כמו כן כעונש על חטא אדם הראשון האדם כפרט יאלץ להאבק על מילוי צרכיו הבסיסיים ביותר,

וכעונש על חטא מגדל בבל, החברה האנושית המפולגת השרויה במלחמה מתמדת עם חלקים אחרים במין האנושי, לא תוכל להגיע להאלחה עצמה כחברה.

התיקון לעתיד לבוא

כמו שראינו לעיל הגאווה האנושית והאלילות, הן שהביאו לפירוד החברה האנושית ולפיצול הלשוני והתרבותי שלה.

ממהותה של האלילות הוא הריבוי:

ריבוי אלים, ריבוי מקומות פולחן (דברים י"ב, ב) וריבוי דרכי עבודה (שם ל-לא).